

שושנה הורוביץ (ברונזניק)

היחס בין רחל ולאה*

ראשי פרקים

- א. קנאת סופרים
- ב. הקמת שבטים
- ג. מתנת ארעי ומתנת נצח

★ ★ ★ ★ ★

א. קנאת סופרים

מעיון בפשט הכתובים אפשר לתאר את היחס בין רחל ולאה כיחס של קנאה, שהרי כתוב: ¹ "ותקנא רחל באחותה" וכתוב גם ² "נפתולי אלוקים נפתלתי עם אחותי גם יכולתי". יש אפילו פירוש ³ ל"שנואה", שלאה היתה שנואה בעיני אחותה רחל. לדעתי, דבר כזה קשה לקבלו כפשוטו. היחס בין האחיות רחל ולאה, האמהות שהקימו את בית ישראל, היה צריך להיות לפי מעלתן. יפה כותב אברבנאל: "ולפי שרבות בנות בבית אחת עשו חיל וצער רב לבעליהן ותהיינה מורת רוח להם, רצה הקב"ה לזכות את יעקב, שתהיינה שתי נשים אחיות, כי בזה תתחייב האהבה והקירבה ביניהן ובין הבנים אשר תלדנה." זאת אומרת, שיעקב נשא דוקא שתי אחיות, בהשגחת ה', כדי שתהיה אהבה ואחדות בבית. היחס היפה בין האחיות בולט, כשרחל מוטרט ללאה את הסימנים, כדי שלא תבוש. ⁴ רחל מצהירה בתפילתה לה: "לא קנאתי בה". וכן מסרו חז"ל: ⁵ "אילו שחתי ואמרת לי: תן דעתך שהן מרמים בך, לא היה פורש? אלא אמרתי: אם אין אני כדאי

* פרק מתוך עבודה מקיפה בקורס "האשה ביהדות".
 1. בראשית ל, א.
 2. שם, פס' ח.
 3. רבנו בחיי.
 4. פתיחה לאיכה רכתי.
 5. בראשית רבה עא, ח.

שיבנה ממני, יבנה מאחותי. האם כך מדברת האחות זמקנאה? חס וחלילה שהיתה באחת האמהות של ישראל המידה המנונה של קנאה, שידוע לנו⁶ שהיא מידה שמוציאה את האדם מן העולם!

אולם, כיצד נבאר את הפסוק, שמזכיר בפירוש שרחל קינאה באחותה – "ותרא רחל כי לא ילדה ליעקב, ויתקנא רחל באחותה"⁷? רש"י מביא שם ממדרש בראשית רבה: התקנאה במעשיה הטובים; אמרה: "אילולא צדקה ממני לא זכתה לבנים". כלומר, כצדקת היא פשפשה במעשיה, כשראתה שהיא לא יולדת, וקנאה במעשיה הטובים של אחותה, שעל ידם זכתה ללדת. קנאה כזאת לא היא הקנאה שחז"ל התכוונו אליה, כשהעירו שהקנאה מוציאה את האדם מן העולם. קנאתה של רחל דומה יותר לקנאת סופרים, שמרבה חכמה – קנאה לתועלת – קנאה שגורמת ל"עבודה" על המידות והמעשים. כך מסביר גם רע"ב מברטנורא, שהכתוב לא בא לספר בגנות רחל אלא בשבחה.⁸

אינני מתעלמת לגמרי מפירושים⁸ הטוענים, שלאה היתה שנואה על רחל. אברבנאל מפרש (על הכתוב שם ל, ח: ותאמר רחל, נפתולי אלוקים נפתלתי עם אחותי גם יכלתי): "עקשות גדולים נתעקשתי ונפתלתי עם אחותי לאה. גם יכולתי – להכעיסה ולהעציבה, והיתה עלובה ממני. ולכן נמנעה גם כן ממני הלידה. הרי שבוה הצדיקה הצדקת הזאת הדין על עצמה, והודתה פשעה וחטאתה לה. ועם זאת עשתה תשובה והתפללה על עצמה."

מצד שני אסור שנשכח את יחסי האהבה והאחוה שהיו ביניהן. רחל במסירות נפשה מסרה את הסימנים לאחותה. במסירות נפשה בחיותה בהריון דגה את עצמה שלא תלד זכר. מסרו לנו חכמים: "אמר ר' חנינא בן פזי: אמהות נביאות היו, ורחל מן האמהות. יוסף ה' לי בנים אחרים אין כתב כאן, אלא 'בן אחר'. אמרה: עוד אחד הוא עתיד להעמיד, הלואי היה ממני! אמר ר' חנינא: נתכנסו כל האמהות ואמרו דיני זכרים! תפקד עוד זאת."⁹ לאה התפללה עם שאר האמהות (עם בלהה וזלפה, או עם שרה ורבקה) בשביל רחל, שגם היא תפקד. רש"י מביא את דברי חז"ל בפרוש (ל, כא) "דינה – פירשו רבותינו, שדנה לאה דין בעצמה: אם זה זכר, לא תהא רחל אחותי כאחת השפחות. והתפללה עליו, ונהפך לנקבה." אלו היחסים ששררו בין האחיות – זו התפללה על זו, דאגה לה ומסרה את נפשה עליה.

6. אבות, פרק א.

7. בראשית ל, א.

8. כגון רבנו בחיי הנ"ל.

9. בראשית רבה עב, ג.

ב. הקמת שבטים

כשמעיינים באופיין של רחל ולאח והיחס ביניהן בולט הדורשיה היחיד ביניהן בענן הדוראים. יש מן מפרשים המסבירים, שהאמהות האמינו, שהדוראים הם צמחים בעלי סגולה מיוחדת ללדת בנים. עוד מסבירים, שלאח האמינה בדברי ההמון, שהדוראים מועילים להריון, ורחל קבלה שכר שבטחה בה: ולא בתחבולות האלו. ומה הימסר שמאחורי ספור זה?

כל הסיפור הזה להודיע, כי כל האמהות כוונתם להוליד בנים מיעקב, לפי שהיה צדיק וטוב, לא להנאת המשגל. ורחל, כשלקחה יעקב, היה עמה תמיד, כי אמר אולי באחת הפעמים תפקד ותהר. וכל פעם ופעם היתה מתפללת לאל, שיתן לה הריון, כמו שאמר: וישמע אליה אלוקים. וכן לאח, שבקשה אותו מאחותה, כדי שתלד ממנו, התפללה לאל שיתן לה הריון באותה ביאה, כי עמדה מלדת, כמו שאמר: וישמע אלוקים אל לאח.¹⁰ בסיפור זה בולטת, איפוא, השתוקקות האמהות למלא תפקידן הקדוש – להקים שבטי ייח מיעקב הצדיק.

גם האמהות רחל ולאח, שהיו מריבות זו עם זו על הפעולה הזאת הטבעית – כל דבריהם היו מן המין הזה. כי היו יודעים ברוח^ק, ש"ב שבטים עתידין לצאת מיעקב מארבע נשים. וזהו שאמרה לאח לרחל: המעט קחתך את אישי וגו' (ל, טו), והשיבה רחל: לכן ישכב עמך הלילה. ולאח שיצאה לקראתו ואמרה לו: אלי תבא כי שכור שכרתיך (ל, טז), לא היתה כוונתה רדיפת התאוה, חס ושלוש, כי אם כוונתה במצוה בלבד. כאשה ידעה כנבואה ... באמהות הנבואות, אין בהן כיעור ולא פגם מוסר. וראיה ברורה לזה, מה שדרשו חז"ל (ב"ר עב, ב): רחל שזלזה במשכבו של צדיק, לא זכתה להקבר עמו. לאח שתבעה ואמרה לו: אלי תבוא כי שכר שכרתיך, נשתכרה, שיצא ממנה יששכר. וזהו: וישכב עמה בלילה הוא. לא אמר: בלילה הוא, אלא: בלילה הוא. לפי שהוא שמו של הקב"ה. וזהו שאמרה לאח: נתן אלוקים שכרי (ל, יח). כלומר שכרי כפי כוונתי ... והא למדת, כי על הפעולה הטבעית הזאת נענשה זו ונשתכרה זו. והשכר והעונש אינו כי אם על מעשה המצוות. והנה הענינים כולם יורו ויעידו, כי כוונתם היתה למצוה.¹⁰

כשמבינים את עצם הענין, אפשר להבין יותר את מהותן של האמהות. מדיבוריהן רואים את הרצון העז שלהן למלא את תפקידן. רחל מצהירה על "נפתולי אלוקים" שנפתלה עם אחותה – "האבקות אלוקית, מאבק שאין להתבייש במטרותיו. על מטרות אלוקיות נאבקתי עם אחותי, למען אוכל גם אני לתת את תרומתי לבנין הרוחני של ביתנו. דבר זה הוכחתי כאשר נתתי את שפחתי לבעלי למען אוכה,

10. רד"ק (בר, לט).

10א. רבנו בחיי, בראשית כט, כא.

בגבולות כוחות, לתרום בן לביתנו, ובבן זה לקיים את כל חובות האמהות, כאילו היה זה בני.¹¹

אכן אפשר להבין על רקע זה את פניתה של רחל ליעקב באמרה (ל, א): "הבה לי בנים, ואם אין – מתה אנכי". בהתבטאות זו בולטת הרגשתה של רחל, שאין היא יכולה למלא את תפקידה בתור אם לבית ישראל ולתרום את שלה.

רחל מוכנה לעשות את הכל כדי לזכות בבנים. והנה הערת בעל "קול שמחה" על "קנאת" רחל ודיבוריה ליעקב (ל, א): רחל ראתה, שכיון שלאה היתה 'שנואה', היא זכתה לבנים. והחילה לדבר גם היא דברים העשויים להרגיז את יעקב, על מנת שתהפוך גם היא 'שנואה', ותזכה לבנים. אצל לאה הרצון הזה להוליד שבטי ישראל בולט בענין הדודאים, וכשהיא זוכה לשכב עם יעקב היא יוצאת לשדה לקראתו. לאה עושה זאת, כדי שלא ייכנס יעקב אל אהל רחל, ואז תצטרך להוציאו ולצער את רחל. "ואין זה אלא מידה טובה וחסידה".¹²

ביציאה הזאת של לאה מעירים חז"ל על שני היבטים של המעשה. מצד אחד, בולט רצונה למלא תפקידה, ובוזה עשתה מעשה גדול, וזכתה להוליד את יששכר. מצד שני, ידוע לנו הפירוש על "ותצא דינה בת לאה"¹³ – "ולא בת-יעקב, אלא ע"ש יציאתה נקראת בת לאה, שאף היא יצאנית היתה, שנאמר ותצא לאה לקראתו. ועליה משלו המשל: כאמה כבתה" (רש"י). פרוש רש"י מבוסס על בראשית רבה, ושם ביתר פרוט, שלאה יצאה "מקושטת לקראתו כזונה". זאת אומרת, שהיה צד אחד של היציאה, שהיתה מעין פריצות, ודרך זה היא גרמה לקלקולה של דינה.

מצד אחד, לאה בגדולתה חשקה להעמיד שבטים, ומצד זה היה זה מעשה חיובי. אבל חז"ל מעירים, שאין להגיע לה' בדרכים שהן לא כהוגן, וה', המדקדק עם צדיקים כחוט השערה, נותן לה את שכרה וגם את עונשה.

לאור כל זה אפשר להבין את דבריהן ואת מעשיהן של האמהות, רחל ולאה. תפקידן היה להעמיד שבטי י"ה, ובכל כוחותיהן השתדלו למלא תפקידן זה.

ג. מתנת ארעי ומתנת נצח

"וללכן שתי בנות, ושם הגדולה לאה, ושם הקטנה רחל". ובמדרש: "מזו עמדו אלופים ומלכים, ומזו עמדו אלופים ומלכים; מזו עמדו הורגי אריות, ומזו עמדו הורגי אריות; מזו עמדו נביאים ושופטים ומכבשי ארצות ומחלקי ארצות, אף מזו בן ... לזו ניתן שתי לילות (ללאה) – ליל של פרעה (שמשוה ואהרון בני לוי הכו במצרים את

11. רש"י דירש.

12. אור החיים.

13. בראשית לד, א.

עשר המכות אשר החמורה שבהן היתה מכת בכורות בליל הפסח) ולילו של סנחריב (שחזקיהו המלך התפלל לה; ומלאך יצא והכה בליל הפסח את מחנה סנחריב, וחזקיהו – משבט יהודה, מבני לאה) – ולזו ניתן שתי לילות – לילו של גדעון (משבט מנשה, נכד רחל, שהכה במדין בלילה, ופרק את עולם מעל ישראל) ולילו של מרדכי (משבט בנימין, פעל להצלת ישראל בזמן המן, והתחילה הגאולה בלילה בו נרדה שנת המלך).

מצד אחד, המדרש מעיר על הזהות בין רחל ולאה. ואף על פי כן ניכר ההבדל ביניהן. אצל לאה מוזכרים הלילות של חג הפסח בזמן יציאת מצרים ובזמן חזקיהו. יציאת מצרים היא המאורע המכריע בתולדות ישראל. בליל הפסח בימי חזקיהו ניצלו ישראל מיד סנחריב. לעומת זאת, לילותיה של רחל משקפים אופי אחר: הלילה הראשון הוא זמן הצלתם של ישראל מיד המדינים. בלילה הזה לא היתה הצלה ממיתה, אלא משעבוד. הלילה השני הוא לילו של מרדכי, שאמנם היתה בו הצלה של ישראל מכליה, אבל הנס קרה בחור"ל ובהסתר פנים, ושמו של הקב"ה אינו מוזכר במגילה. לא כן היו ההצלות בלילות יציאת מצרים וסנחריב – בהן היו נסים גלויים (אצל סנחריב מלאך ירד מהשמים בלילה אחר, והשמיד את מחנה האויב). המדרש ממשיך ומסב את תשומת לבנו לכך, שלא כתוב בפסוק "הבכירה והצעירה", אלא "שם הגדולה לאה, ושם הקטנה רחל". כאן מדגישה התורה שמלבד בכורתה, לאה היא גם גדולה מאחותה בחשיבותה: "גדולה במתנותיה – כהונה לעולם ומלכות לעולם (שבט לוי ויהודה); ושם הקטנה רחל – קטנה במתנותיה: יוסף לשעה, שאול לשעה, ושלה לשעה" (תהלים עח: "וימאס בשבט יוסף, ובשבט אפרים לא בחר").

הכהונה, המלכות ובית עולמים יסודם מלאה, והם עיקר חשיבותם של ישראל. "מתנות" רחל הן קטנות, כי הן ארעיות. יש להן זכות הראשונות, ובוודאי יש להן גם חלק בהמשכיות הבאה אחריהן. עם זאת, כאשר הראשונות חולפת – חולפים עימה אף הם. יוסף הוא המציל את ישראל בזמן הרעב הגדול, ועל ידו ישראל יורדים למצרים. משיח בן יוסף הוא הראשון, אבל הוא ארעי. הוא סולל את הדרך למשיח בן דוד הנצחי. שאול, משבט בנימין, הוא המלך הראשון של ישראל, אבל המלכות מועברת לדוד, משבט יהודה מבני לאה ("קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום, ונתנה לרעך הטוב ממך"¹⁴) משכן שילה, המבנה הקבוע הראשון למשכן, הוא בחלקו של יוסף, אבל גם הוא ארעי.

הזכרתי לעיל את התכונות המיוחדות לרחל וללאה – מידת השתיקה לרחל ומידת ההודאה ללאה. ויש להסביר ענין התכונות האלו.¹⁵ ההודאה היא שיתוף

14. שמ"א טו, כח.

15. הרב כלאב, בספרו אבני ברקת.

אחרים בדבר. לכן קראה לאה את שמו יהודה, ובוזה פירסמה הדבר לאחרים. יהודה מודה בציבור, ומייסד את המלכות בישראל. דוד מכריז "הודו לה' כי טוב". ודניאל אף הוא משבח לה' (דניאל ב'). התכונה הזאת היא דרך הנהגת המלכות, להיות קשור לעם ולרוממו באמצעות קשר זה.

לעומת זאת, הדרך של רחל היא השתיקה. בתכונה זו של שתיקה יש מעין חוסר קשר עם הוולת בנימין בן רחל יורש את התכונה הזאת, ובשתיקתו מוביל לירידת מצרים, שהיא התחלת התהליך של יצירת עם ישראל. גם שאול ואסתר פועלים בדרך זו. שאול הוא "משכמו מעלה גבוה מכל העם" (שמ"א טב) – הוא עולה עליהם לא רק במראהו החיצוני.

הדבר ניכר גם בבנימין: הוא שונה מכל האחים. הוא היחיד שנולד בארץ ישראל. החלקים היותר מקודשים בבית המקדש היו בחלקו של בנימין – אותם המקומות אשר המון העם אינו יכול להכנס שמה מפני קדושתם. המקומות אליהם הורשו להכנס כולם היו בחלק יהודה. התכונות של שבט בנימין אינן יכולות להיות תכונות המוניות. חז"ל הפליגו בצניעותם של בית שאול באופן מיוחד,¹⁶ וגם אמרו: "אילו דוד במקום שאול, כמה דוד הייתי מאבד מפניו". ורש"י פירש: שהוא צדיק ממש. המלכות צריכה להיות למעלה מהם, אבל מתוכם. זהו ההבדל שבין דוד לבין שאול: "שאול לא גלי מסכתא, ודוד גלי מסכתא" (ערובין נג ע"א). תורתו של שאול היתה נסתרת ומכונסת בתוכו לעומקה, לעומת דוד שמפיץ את תורתו בעם. בגלל קדושתו המיוחדת של שאול מתחילה ממנו מלכות ישראל, אבל ההמשך לדורות בא דוקא משבט יהודה.

הבנים של רחל חשובים מצד הכנת הדרך לישראל. יוסף מחיה את ישראל, ובזמן הגאולה – משיח בן יוסף פועל כמכשיר למשיח בן דוד. היהודים בגולה שואבים כוחות מכוחו של יוסף, מכוחו של מרדכי ומכוחו של רחל עצמה, האם הממונה על הגלויות בבכיה ברמה. הבנים של לאה תורמים מלכות וכהונה לעולם. ה"מתנות" של לאה הן ארוכות, אבל הן תלויות ב"מתנות" של רחל, שהן הראשונות. רחל ולאה בנו יחד את בית יעקב. דווקא משתי הנשים האלו יצאו שבטי יה. עם הכוחות המיוחדים לכל אחת מהן אין מקום להשוות מי היתה יותר חשובה. לכל אחת התכונות המיוחדות לה והתרומות המיוחדות הבונות את בית ישראל, כפי שהם צריכים להופיע בתור עם אחד – עם ישראל. מתוך עיון יותר עמוק בדמויות הנשים שבנו את בית ישראל אפשר להבין את מהותו של עם ישראל בצורה יותר מעמיקה ויותר אמיתית.

16. ראה ירושלמי סוכה פ"ה ה"ד.

17. מועד קטן טז ע"ב.